

<https://doi.org/10.62837/2024.11.132>

ISKENDEROVA YEGANE KHALEDDIN

Azerbaijan University

<https://orcid.org/0000-0002-6125-9062>

i.yegana90@hotmail.com

RETROSPECTION AS A SYSTEMATIC CATEGORY OF THE TEXT

SUMMARY

The first sign of narrative is the telling of a story in a literary text. Two relatively independent speech segments are included in the structure of the literary text: the speech of the author and the character. Each of them has its own language (linguistic) means for describing the persons involved. As a whole, all the fragments that connect the text with the author create the author's speech, and the text fragments that connect with the image of the character create the character's speech. One of the important components of the environment of the character is the embodiment of the image in speech. This process is seen as the unity of the literary text representing the character's speech and all the fragments related to it as the subject of speech, as well as the sum of the fragments of the author's inspiration. The listed fragments characterize the speech style of the character, the characteristics of the disclosure of his own ideas and thoughts, and the expression of the content of his consciousness in speech. The character's speech, text fragments that are his inner speech mutually complement each other and create the character's speech structure as a whole. Speech structure occupies the main place in the speech manifestation of heroes and is formed by the system of linguistic forms of descriptive forms of their speech.

Keywords: text, image, character, author, structure

RETROSPEKSIYA - MƏTNİN SİSTEMLİ KATEQORİYASI KİMİ

İsgəndərova Yeganə Xaləddin

Təhkiyənin ilkin əlaməti bədii əsərdə hansısa əhvalatın danışılmasıdır. Bədii mətnin strukturuna iki, nisbətən müstəqil olan nitq segmenti daxil edilir müəllif və personaj nitqi. Onların hər biri iştirak edən şəxslərin təsviri üçün öz dil (lingvistik) vasitələrinə malikdir. Bütövlükdə, mətni müəlliflə birləşdirən bütün fraqmentlər müəllif nitqini, personajın obrazı ilə birləşən mətn fraqmentləri isə personaj nitqini yaradır. Personaj mühitinin mühüm tərkib hissələrindən birini də obrazın nitqdə təcəssümü təşkil edir. Bu proses personaj nitqini təmsil edən bədii mətnin və onunla nitq subyekti kimi əlaqədə olan bütün fraqmentlərin vəhdəti, həmçinin müəllif təhkiyəsinin fraqmentlərinin cəmi kimi görünür. Sadalanan fraqmentlər personajın nitq tərzini, onun öz fikirlərinin, düşüncələrinin açıqlanma xüsusiyyətlərini və onun şüur məzmununun nitqdə ifadəsini xarakterizə edir. Personajın söylədiyi nitq, onun daxili nitqi olan mətn fraqmentləri bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlayır və ümumilikdə obrazın nitq strukturunu yaradır. Nitq strukturu qəhrəmanların nitq təzahüründə əsas yeri tutur və onların nitqinin təsvir formalarının lingvistik formalar sistemi ilə formalaşır.

Açar sözlər: mətn, obraz, personaj, müəllif, struktur

Искендерова Егане Халеддин

РЕТРОСПЕКЦИЯ КАК СИСТЕМАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ТЕКСТА

Первым признаком повествование является рассказ истории в произведении искусства. В структуру художественного текста входят два относительно самостоятельных речевых сегмента: речь автора и персонажа. Каждый из них имеет свои языковые (лингвистические) средства описания фигурантов. В целом все фрагменты, связывающие текст с автором, создают авторскую речь, а фрагменты текста, соединяющиеся с образом персонажа, создают речь персонажа. Одной из важных составляющих окружения персонажа является воплощение образа в речи. Этот процесс рассматривается как единство художественного текста, представляющего речь персонажа и всех фрагментов, связанных с ним как предметом речи, а также сумму фрагментов авторского вдохновения. Перечисленные фрагменты характеризуют речевой стиль персонажа, особенности раскрытия его собственных идей и мыслей, выражения содержания его сознания в речи. Речь персонажа, фрагменты текста, являющиеся его внутренней речью, взаимно дополняют друг друга и создают структуру речи персонажа в целом. Речевой строй занимает главное место в речевом проявлении героев и формируется системой языковых форм описательных форм их речи.

Ключевые слова: текст, изображение, персонаж, автор, структура.

İngilis dilində təhkiyə zamanı keçmiş zaman formaları hesab olunur. Bu baxımdan bir daha ingilis dilində zaman və tərz məsələlərinə nəzər salaq. Zaman formaları tərz bazası əsasında əmələ gəlir. Əvvəlcədən hind-Avropa dilində hərəkət feilləri vəziyyət feillərinə qarşı qoyulur. Qədim hind-Avropa feilində indiki zaman (prezent) və hərəkətin ardıcılığı mənasını, keçmiş zaman (aorist) və hərəkətin bitmiş və qeyri-ardıcılıq mənasını özündə əks etdirir. Bir çox dilçi (İ.P.Krilova, E.M.Qordon, R.Mörfi, M.Svən, S.Ualtr) zaman kateqoriyanın trixotomik görüşünü qəbul edirlər, belə ki, ingilis dilinin tərz-zaman sistemində zamanın bütün: keçmiş, indiki, gələcək fazalarını həyata keçirir. Bu model tərz-zaman sisteminin ənənəvi modelidir. A.İ.Smirnitski hesab edir ki, ingilis dilində zaman kateqoriyası iki kateqorial formalar: indiki və keçmiş ilə məhdudlaşmış, “feillərin əksəriyyəti üç qrammatik zamanla: indiki, keçmiş və gələcək zamanla verilir” [1.s, 34]. Digər qrammatistlər (M.Y.Blox, Y.Q.Birenmaum, P.S.Barxudarov, O.Yesperson, R.Quirk, Ç.Friz) keçmiş və qeyri-keçmiş dixotomik sistemi konsepsiyasına üstünlük verirlər, bununla belə, gələcək zaman bir qrammatik kateqoriya kimi ya inkar edirlər, ya dadıldəmodal mənaların ifadə vasitələrindən biri kimi nəzərdən keçirlər. Zamanın təyin edilməsi əsasında morfoloji yanaşma durur, yəni əsas meyar köməkçi feillər və feil fleksiyası götürülür. Y.M.Bloxun fikrinə görə, ingilis dili sistemində iki zaman kateqoriyasını önə çəkmək olar. “Oppozisiyanın markirlənmiş üzvü olan keçmiş zaman prosesin keçmişdə qiyamətləndirilməsinə yönəl-

mişdir və keçmiş-qeyri-keçmiş prosesi “ilkin zaman” kimi müəyyənləşdirir, oppozisiyanın markerləşmiş üzvü olan gələcək zaman gələcəyin qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir, gələcək-qeyri-gələcək prosesi “prospektiv zaman” kimi müəyyənləşdirilir [2.s, 42]. Zaman və tərzin qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən mənada göstərir ki, qədim dövrdən müasir dövrə qədər bəzi dillərdə verilən kateqoriyalar bütöv kimi nəzərdən keçirilir. Bununla belə, hind-Avropa dillərində feil daha şaxələnmiş zaman sisteminə malikdir. Bu dillərdə feil həmabsolyut, həm də nisbi zamanla verilmişdir. Zaman sisteminin formalaşması b.e.ə. XVIII-IX əsrlərdə (hett dili) başlamış və indiki dövrə qədər davam edir. İndiki zaman sferi nitq anını özündə əks etdirir və leksik olaraq söz və söz birləşmələri ilə göstərilə bilər, məsələn: *this day, this month*. Keçmiş zaman sferi indiki zaman sferini qabaqlayır və retrospektiv qiymətləndirilir, leksik cəhətdən *last month, a few days ago* kimi söz və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər. Gələcək isə zaman sferi indiki zaman sferinin ardınca gedir və prospektiv qiymətləndirilir, *next day, next month* kimi söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər. “İndiki zamana yönəlməmiş” mənaya nisbi (relyativ), ya da faktik (faktual) ola bilər. “Nisbi zaman” mənası iki və ya daha çox hadisənin bir-biri ilə əlaqəsinə işarə edir, bir hadisənin digərinə nisbətə əvvəlcədən gəlmə, eynizamanlılığı və zamanda formadır ardıcılığı (nisbi gələcək) əhatə edir. “Nisbi zaman” *before that, at the same time with* kimi söz birləşmələri ilə göstərilir. “Faktik zaman” real astronomik zamanı ifadə edir, *in the evening, in 1998* kimi sözbirləşmələri ilə verilir. Feil zamanın qrammatik ifadəsi feilin morfoloji formaları vasitəsilə qrammatik zaman kateqoriyasını əmələ gətirir. Bədii mətnlərdə keçmiş zaman anlayışı mürəkkəb formadır. İngilis dilli bədii mətnlərdə istər müəllifin nitqi istərsə də personajın nitqi keçmiş zamanla ifadə olunur. Əvvəlki fəsilərdə qeyd etdiyimiz kimi Retrospeksiya və prospeksiya da mətnin kateqoriyaları hesab olunur. Mətnə retrospeksiya və prospeksiya danışıq zamanı və məkan anlayışlarından və onların mətnə realizasiyasından danışmaq vacibdir. Bu kateqoriyalar diskontinuumun bir forması hesab edilir. Məhz bu kateqoriyaların, xüsusən də retrospeksiyanın köməyi ilə oxucu mətnə “zaman əlaqəsi” məsələsini anlayır. Mətn sistemli, rabitəli kateqoriyalar əsasında gerçəkləşir. Prospeksiya, retrospeksiya, integrasiya, predikasiya və partiturluq kimi kateqoriyalar mətnin məntiqi-semantik əlaqələrini təşkil edir. Mətnin kateqoriyalarının funksionallaşması bir-birilə yalnız qarşılıqlı əlaqədə ortaya çıxır. Başqa sözlə, bu qarşılıqlı əlaqəyə onların funksionallığının prinsipi kimi baxmaq lazımdır. [3.s, 135]. Retrospeksiya latınca “retro” – geri, “spectare” – baxmaq mənasındadır, əvvəldə baş verən hadisələrlə “kör-pü” yaratmaq məqsədi daşıyan, “keçmişə müraciət” kimi diqqəti cəlb edir. [4]. Bu kateqoriya keçmişdə baş vermiş hadisələri indiki hadisələrlə məntiqi-semantik cəhətdən əlaqələndirir. Hazırda olacaq hadisənin məğzinin, məzmununun bütöv şəkildə başa düşülməsi üçün hazırlıq işləri görülür. Nə zamansa bu cür bir hadisə olmuş və sonda buna bənzər bir hadisə meydana çıxmışdır. İndi olan hadisələr nə zamansa keçmişdə olmuş hadisə və əhvalatların məntiqi davamı və nəticəsi kimi göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, mətnlərin çoxunda retrospeksiya implisit yolla verilir. Bu oxucunun beynində olan əv-

vəlki məlumatı yeni məlumatla əlaqələndirir və keçmiş haqqında danışmağa imkan verir. Prospeksiya isə retrospeksiya fərqli anlayışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi retrospeksiya implisit yolla ifadə olunur. Prospeksiya isə onun əksinə olaraq eksplisit yolla verilir. Bu kateqoriyada əsas diqqət keçmişdə baş vermişlərə deyil, mətnin sonrakı hissələrində baş verəcəklərə yönəldilir. Lakin bu iki kateqoriya arasında fərqi daha aydın görmək üçün onları ayrı-ayrı nəzərdən keçirmək daha münasib olar. Retrospeksiya mətnin qrammatik kateqoriyası olub, oxucuya faktiki informasiyanı qavramağa şərait yaradır. İ.Qalperin qeyd edir ki, *“retrospeksiya 2 cür ifadə oluna bilər: 1. Artıq keçmiş informasiya mətnə verilib. 2. Keçmiş informasiya mətnə verilməyib, lakin bu informasiya hadisələrin baş verməsi, ardıcılığı üçün zəruridir”*. [5.s, 100]. Müəllif oxucunu əvvəl verilmiş faktlara qaytararaq, oxucunu bu faktlara önəm verməyə və yadda saxlamağa çağırır. Belə olan halda da retrospeksiya koheziya rolunda çıxış edir. *“Retrospeksiya mətnə hansı pragmatik mənanın verilməsindən asılı olaraq 3 cür ifadə oluna bilər: 1. oxucunun yaddaşında daha əvvəl verilmiş məlumatı bərpa etmək və yaxud ona keçmişlə əlaqəsi olan və gələcək hadisələri başa düşmək üçün vacib olan yeni informasiyanı ötürmək. 2. retrospeksiya qədər olan məlumatı yeni kontekstdə işlədə bilmək. 3. mətnin ayrı-ayrı hissələrini aktuallaşdırmaq”*. [5.s, 106] Retrospeksiya xüsusilə mətnin yenidən yaxud da bir neçə dəfə oxunması zamanı daha asan qavranılır. Qeyd etmək lazımdır ki, demək olar ki, hər bir mətn müəyyən dərəcədə retrospeksiyanın xüsusiyyətlərini daşıyır. Məlum məsələdir ki, yeni informasiyanın qəbulu köhnəni yadda saxlamadan qeyri-mümkündür. Bədii əsərlərdə də müəllifin əsas rolu ondan ibarətdir ki, o, aktuallaşması vacib olan fakt və hadisələri oxucuya çatdırmalı və onu bu informasiyaları yadda saxlamağa sövq etməlidir. Retrospeksiya bir neçə üsulla mətnə ifadə oluna bilər. Lakin bunlardan ən əsası təkrardır. Özlüyündə retrospeksiya da təkrar kimi yanaşmaq mümkündür. Bu fikirlərin təkrarıdır. Mətn dilçiliyinin başqa kateqoriyaları kimi retrospeksiya da digər mətn kateqoriyaları olan koheziya, informativlik, kontinuum və s. ilə əlaqəlidir. Retrospeksiyanın mətnə verilməsi bir növ oxucunu sonra baş verəcək hadisələrə hazırlayır. Qeyd olunduğu kimi, mətn kateqoriyaları bir-birilə əlaqəlidir. Aydındır ki, bir mətnə müxtəlif kateqoriyaları müşahidə etmək mümkündür. Retrospeksiya da kontinuum kateqoriyası ilə sıx əlaqəlidir. Retrospeksiya təkcə bədii mətnlərdə deyil, o cümlədən qəzet mətnlərində də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Xüsusən də, publisistik məqalələrdə hər hansı hadisənin inkişafını verərkən, onu əvvəldən xatırladırlar ki, oxucu köhnə məlumatla yənin əlaqəsini görə bilsin və yeni informasiyanı asanlıqla anlasın. Bu məqsədlə bir qəzet mətnini nümunə kimi göstərmək olar: *“Over the past 540 million years, life on Earth has passed through five great mass extinctions. In each of those catastrophes, an estimated 75 percent or more of all species disappeared in a few million years or less.*

For decades, scientists have warned that humans may be ushering in a sixth mass extinction, and recently a group of scientists at the University of California, Berkeley, tested the hypothesis. They applied new statistical methods to a new generation of fossil databases. As they reported last month in the journal Nature, the current ra-

te of extinctions is far above normal. If endangered species continue to disappear, we will indeed experience a sixth extinction, over just the next few centuries or millennia". [6] Verilən nümunədə də yeni informasiya, yəni yer kürəsində heyvan növlərinin bir çoxunun məhv olmaq üzrə olması və əgər belə gedərsə yer kürəsində altıncı böyük nəsil kəsilmə prosesinin baş verəcəyi bildirilir. Lakin bu yeni informasiya verilməmişdən əvvəl qeyd olunur ki, yer kürəsində keçən 540 milyon il ərzində 5 dəfə kütləvi şəkildə heyvanların nəsil kəsilmə prosesləri olmuşdur və bu proses bir neçə milyon il yaxud da daha az davam etmişdir. Göründüyü kimi köhnə informasiyanın xatırladılmasında retrospeksiya köməyə çatır və bu kateqoriyanın vasitəsilə mətnə olan yeni informasiya köhnə ilə əlaqələnin.

"She stood there in front of the prison door and waited. After twenty minutes the door opened" - O, həbsxananın qapısı önündə dayanıb gözlədi. 10 dəqiqədən sonra qapı açıldı" (White Death), Nəql edilən hadisənin iştirakçısı üçüncü şəxsin təki kimi verilmişdir. "stood" – "dayandı", "waited" – "gözlədi", "opened" – "açıldı" – feilin keçmiş zamanında verilmişdir və ingilis dilində Past Simple kimi səciyyələnin. Nəql olunan hadisənin iştirakçısı üçüncü şəxsin təkidir. Nəqlədən, informasiyanı ötürən müəllifdir. Informasiyanı qəbul edən oxucudur. Bu hekayənin birinci abzası nümunə gətirən, onu təhlilə cəlb edən də real olaraq həm də oxucudur. Deməli, informasiyanı qəbul edən birinci şəxs qismində çıxış edir. Hadisənin iştirakçısı ilə müəllifi ayırma iki subyektin hadisəyə münasibəti prosesində baş verir. Birinci subyekt hadisənin bilavasitə iştirakçısı deyil, onu, yəni hadisəni müşahidə edib yazandır. Bu subyekt müəllifdir və onun üçün hələlik real olaraq iki subyekt – o özü (müəllif) və hadisənin iştirakçısı (personaj) vardır. Hadisənin iştirakçısı ilə bu hadisəni nəqədəni ayıran ikinci subyekt oxucudur. Oxucu yazılanı oxuyur və hadisənin dil vasitələri ilə ifadəsindən, verballaşmasından əldə olunan informasiyaya əsaslanaraq, o, belə bir qənaətə gəlir ki, müəllif nəql edir və personaj hadisənin iştirakçısıdır. Hadisə keçmişdə baş vermiş hadisədir. İştirakçının zamanı keçmiş zamandır. Müəllifin zamanı da keçmiş zamandır, çünki o, hekayəni artıq yazmışdır və baş verilən hadisə də keçmişdə baş vermişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. М.: 1959., 334).
2. Блох М.Я. Практическая грамматика английского языка: Учеб. М.: Высш.шк., 2003, 423 с.
3. Зимевская Н.А. Сопряженность текстовых категории как принцип их функционирования // Сб.науч.тр. МГПИИЯ им. Мориса Тореза, вып. 228, М., 1984, с.135, с. 127-136)
4. <http://www.world-shake.ru/ru/Encyclopaedia/3850.htm>
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 138 с.
6. New York Times, April 3, 2011

Rəyçi: professor Həşər Hüseynov